

АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ГРУПИ ІМЕННИКІВ ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ В ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Чекарева Євгенія Сергіївна

канд. філол. наук, доц.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

У статті розглянуто іменники просторової семантики давньогрецької мови. Аналізуються чинники формування лексем такого типу, найважливішим з яких є фактор побудови системи орієнтирів на основі психо-біологічної природи людини. Встановлюється зв'язок між специфічними ознаками моделі світу, характерними для архаїчного способу мислення, та їх фіксацією в лексико-семантичній системі давньогрецької мови.

Ключові слова: мовна модель світу; іменник; просторові відношення; лексико-семантична група.

Національна картина світу, відображена в давньогрецькій мові, залишається малодослідженою цариною. Це стосується як цілісного конструювання такої мовної картини світу, так і вивчення окремого її фрагменту – простору. Зазначимо, що окремі аспекти організації системи локативних відношень та номінації просторових об'єктів на матеріалі класичних мов знайшли відображення в працях А. Добіаша, П. Шантрена, М. М. Покровського, Й. М. Тронського, С. І. Соболевського, М. Г. Сеніва, М. М. Слав'ятинської, О. І. Солопова. Досвід і спостереження цих та інших науковців враховуються і в нашій розвідці, присвяченій аналізу іменників просторової семантики в давньогрецькій мові, виявленню найхарактерніших рис у цій групі лексем, що визначають специфіку давньогрецької мови і менталітету її носіїв.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю системного вивчення особливостей репрезентації категорії простору в лексико-семантичній системі давньогрецької мови, зокрема, в групі іменників локативного значення; виділенні на основі отриманих даних специфічних рис давньогрецької національної мовної картини світу.

Мета статті передбачає здійснення системного аналізу іменників просторової семантики давньогрецької мови, виявленні в них характерних ознак, що відбивають специфіку сприйняття простору носіями мови.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: здійснити критичний огляд теоретичного матеріалу з проблем репрезентації категорії простору в системі мови; визначити принципи класифікації просторової лексики давньогрецької мови; за кількісними та якісними показниками складу окремих лексико-семантичних груп іменників виявити найбільш значущі орієнтири в просторовій системі координат; визначити антропоцентричний характер ключових просторових опозицій, що знайшли втілення в системі іменників давньогрецької мови.

Об'єктом дослідження виступає лексична система давньогрецької мови в семантичному полі простору.

Предметом дослідження є іменники давньогрецької мови просторової семантики у їх здатності номінувати реальну й перцептивну сутність просторових об'єктів, особливості їх позиції один до одного та людини, яка є носієм певного етнокультурного коду.

Наукова новизна статті полягає у спробі моделювання давньогрецької національної мовної картини світу, зокрема, одного з найважливіших її фрагментів – простору, специфічні ознаки якого (географія, менталітет, історико-культурний аспект сприйняття) знайшли втілення в системі іменників давньогрецької мови.

Надзвичайно важливим етапом людського пізнання була оцінка основних властивостей реального макропростору та макрочасу, з якими пов'язані всі наші повсякденні уявлення.

Е. М. Медникова з цього приводу зазначає: “Категорії простору і часу являють собою універсальні, поліструктурні, цілісні утворення культури. Вони мають загальнокультурний характер не тільки в плані їх генезису, детермінації й функцій (соціокультурна обумовленість та поліфункціональність), але і в плані їх актуального буття, яке ніби “розлило” по всій культурі” [Медникова 1989, 16]. Макропростір і макрочас визначаються як аспектом відносності, що виражається в тому, що вони є формами існування фундаментальних явищ, так і аспектом абсолютності, який виражається в тому, що вони служать необхідною умовою існування макроявищ. Простір первинний по відношенню до реальних об'єктів, які його наповнюють. Він абсолютний і є необхідною умовою існування світу явищ [Медникова 1969, 41].

Значущість категорій простору і часу, їх виключну роль в організації життя людини на всіх етапах її еволюції, докладну диференціацію мовними засобами й основоположне місце у формуванні багатьох типів номінацій неодноразово підкреслювали у своїх роботах численні дослідники [Вежбицкая 2011, Виноградов 1972, Гак 2000, Кубрякова 2000, Дж. Лакофф, М. Джонсон 2008, Цивьян 2005].

В усвідомленні простору та відтворенні його найсуттєвіших рис у мові поєднуються як об'єктивні фактори, так і суб'єктивні чинники, пов'язані з особливостями людського мислення. Кожна мова розробила свої засоби, лексичні й граматичні, для об'єктивації просторових понять. Однак розподіл цих засобів і прийомів виявляється різним в окремих мовах, кожна з яких характеризується специфічною системою позначення, наприклад, напрямку руху чи місцезнаходження предмету [Смирницкий 1953, 11].

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки докорінно змінюється базисна наукова парадигма, відбувається поворот до розгляду мовних явищ під антропоцентричним кутом зору. Мова досліджується в нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, культурою як окремого індивіда, так і мовного колективу [Голубовська 2004, 1].

На думку І. О. Голубовської, надзвичайно важливим і актуальним є розкриття ідеї матеріального втілення в мовній субстанції такого “важного для безпосереднього споглядання феномена, яким є етнічна ментальність, тобто спосіб

народного сприйняття, відчуття, переживання, осмислення, уявлення і оцінювання реальної дійсності” [Голубовська 2004, 2]. При цьому, як твердить дослідниця, “культурно-специфічне не існує поза універсальним”, тобто тією універсальною логіко-поняттєвою базою людства, сукупністю ментальних універсалій, поза національним мисленнєвим кодом, який розвиває і деталізує крізь притаманні йому мовні та культурні форми кожний етнос, визначаючи своє “національне обличчя” [Голубовська 2004, 3]. І. О. Голубовська називає фактори, які детермінують самотність національно-мовних картин світу: 1) фрагмент реального світу, який впливає на колективну свідомість етносу; 2) особливості колективної етнічної свідомості, які виявляються у специфіці логічного оперування реаліями світу, різноманітності виявів компонентів “наївної” свідомості [Голубовська 2004, 3].

Характеристика іменників просторової семантики в давньогрецькій мові вимагає звернення до проблеми балканської моделі світу, де “не унікальні явища складаються в унікальну мозаїку” [Цивьян 2008, 67]. Невід’ємною частиною такої моделі є і сам грецький народ, і його мова на різних етапах її розвитку. Зв’язок географічного розташування, рельєфу, природи з історією, соціо- та етнокультурним розвитком, менталітетом балканських народів є відомою і дискусійною темою в науці. Одним із ключових питань у комплексі проблем із балканістики є питання про “балканський простір” і “балканський час”, необхідність їх опису за допомогою семіотичних опозицій для визначення їх ролі у формуванні і перетворенні балканської моделі світу в цілому. Як твердить А. Лієва, балканський простір може бути описаний системою нестабільних протиставлень, які варіюють свій екстенціонал аж до нейтралізації або заміни знаку [Лієва 1989, 233]. В. Н. Топоров з цього приводу відзначає, що розчленування / роз’єднання і зв’язок / з’єднання, розкиданість на морі і компактність / зібраність на материку, горизонтальність і вертикальність, рівність і нерівність, внутрішня і зовнішня орієнтація, центр і периферія, відкритість і закритість є тим, що визначає балканський простір і “чого не можуть ігнорувати люди цього простору, які змушені ставитися до цих категорій в їх антитетичній роздвоєності як до суті свого існування, до життєвої теми” [Топоров 1989, 9-10]. Таким чином, балканський простір може розглядатися як певна матриця, структурою якої визначається балканський *modus vivendi* протягом багатьох століть, і у зв’язку з якою “штампуються людське життя” [Цивьян 2008, 72].

Т. В. Цив’ян вказує на гармонійне включення просторових і часових категорій у структуру балканської моделі світу до антропоцентричної класифікації. Сутність цих категорій яскраво і повно розкривається, коли за точку відліку береться не іманентний простір і час, а положення людини у просторі й часі: “Людина пересувається у просторі, час плине, але в різних моделях світу це сприймається і трактується по-різному. Одна з основних опозицій, а для балканської моделі світу, можливо, й головна, – опозиція внутрішній / зовнішній відбивається в інших опозиціях – закритий / відкритий, близький / далекий, тут / там, верх / низ, вертикальний / горизонтальний, цей світ / інший світ” [Цивьян 2008, 75]. До цього

набору додаються специфічні часові опозиції. Сплетіння просторово-часових протиставлень створює доволі чітку структуру в балканській моделі світу, якій підкоряються всі тексти в широкому й вузькому їх розумінні.

Система просторових опозицій у їх розмаїтті та домінантних характеристиках, властивих балканському світогляду, знайшла втілення у групі просторових іменників давньогрецької мови.

Як слушно зауважив М. Г. Сенів, іменники з просторовим значенням об'єднуються у відповідні лексико-семантичні групи функціонально-семантичного поля простору. Обсяг і склад таких груп, обумовлений конкретно-мовною реальністю, змінюється відповідно до комунікативних вимог тієї чи іншої мови. Межі лексико-семантичних груп мають рухомий характер і через рухомість семантичної структури самих елементів групи вони здатні до постійної зміни і розвитку, що обумовлює перетинання різних лексико-семантичних груп. Проблеми будови, внутрішньої організації лексико-семантичних груп відображають конкретні вияви організації лексико-семантичної системи мови в цілому [Сенів 1997, 156].

В основу нашої класифікації просторових іменників давньогрецької мови покладено розробки З. І. Іваненко, М. В. Всеволодової, М. Г. Сєніва на матеріалі української, російської та латинської мов відповідно [Всеволодова, Владимирский 1982; Іваненко 1981; Сенів 1997].

Доповнивши й розвинувши принципи, запропоновані цими дослідниками, ми розподілили весь масив опрацьованих іменників просторової семантики давньогрецької мови (всього 9598 одиниць) за трьома великими групами – типи простору, типи об'єктів у просторі, назви абстрактних понять, якими характеризуються зовнішні, внутрішні ознаки об'єктів та характер їх пересування чи локалізації у просторі. Кожна з цих груп містить підгрупи та мікрогрупи.

Загальна організація групи іменників просторового значення в давньогрецькій мові в цілому відповідає аналогічним групам лексем в інших індоєвропейських мовах, оскільки базується на універсальних принципах осмислення людиною простору.

У межах нашої статті хотілося б звернути увагу на деякі специфічні для давньогрецької мови, а отже і для менталітету її носіїв, аспекти наповнення і складу окремих семантичних груп.

У першу чергу, важливими є самі найменування простору в давньогрецькій мові. «Простір» позначається лексемами *τόπος*, *ὁ* місце, простір; *χώρα*, *ἡ* простір, проміжок, дистанція, місце, місцеположення; *χωρίον*, *τό* місце, місцина, простір, площа; *χωρός*, *ὁ* місце, місцина, простір, проміжок.

Різниця у значенні цих лексем полягає в тому, що *τόπος* позначає або простір взагалі, або конкретно обране і зайняте місце перебування. *Χώρα* вказує на вимірюваний простір, місце розташування чи пересування об'єктів від однієї межі до іншої: *καὶ ῥ' ἐγγὺς στήτην διαμετρητῷ ἐνὶ χώρῳ σείοντ' ἐγχείας ἀλλήλοισιν κοτέοντε* (Hom. II.3.344-345) – близько один до одного вони підійшли на зміряному полі, в гніві стрясаючи списами; *ἐν τούτῳ δὲ τῷ τόπῳ ἦν μὲν ἡ γῆ πεδίον ἅπαν ὁμαλὲς ὥσπερ*

θάλαττα, ἀμινθίου δὲ πλήρες (Xen.Anab.1.5.1) – у цьому місці земля являє собою рівнину, пласку, як море, зарослу полином.

Для людини архаїчного мислення важливим було осмислення себе як частини космосу й природи. Відповідно оцінювалося й певним чином найменувалося головне місце перебування й здійснення усіх значущих для життя процесів – земля. Поняття «земля» у давньогрецькій мові позначене лексемами *γῆ, ἡ* земля, поверхня землі; *δάπεδον, τό* поверхня землі, земля, ґрунт; *πέδον, τό*, ґрунт, земля; *χθών, ἡ* земля, ґрунт, світ; *σύμπασα, ἡ* уся земля; *κόσμος, ὁ* впорядкованість, порядок, світ, земля; *βῶλος, ἡ* ком землі, ґрунт, земля.

Як бачимо, у більшості лексем простежується глибинний зв'язок поняття «земля» із ґрунтом, таким важливим для забезпечення життєдіяльності й виживання людини. Деякі лексеми вказують на землю як елемент, складову частину впорядкованого космосу: *τὸ δ' ἄρ' ἐπαΐξανθ' ἐλέτην ἔρυσάν τε μιν εἴσω κουρίζ, ἐν δαπέδῳ δὲ χαμαὶ βάλον ἀχνύμενον κῆρ* (Hom.Od.22.187-188) – вони вдвох на нього кинулися, затагнули всередину за волосся та кинули на землю, охопленого страхом; *γαμβρὸς δ' ἦν Αὐγείαιο, πρεσβυτάτην δὲ θύγατρ' εἶχε ξανθὴν Ἀγαμήδην, ἣ τόσα φάρμακα ἤδη ὅσα τρέφει εὐρεῖα χθών* (Hom.II.11.739-741) – він був зятем Авгея, чоловіком старшої доньки, світловолосої Агамеди, яка знала всі трави цілющі, які родить широка земля.

Розглянемо далі особливості орієнтації по сторонах світу, відображені в давньогрецькій мові. Як зазначає О. В. Антонова, «сучасним людям важко уявити собі, яке значення мала для давньої людини орієнтація в просторі. Бути структурно пов'язаною з цим простором означало для неї перебувати у безпеці, у стані рівноваженості, подібно до всього космосу. Ізоморфізм (говорячи сучасною мовою) людини, речі простору світу слугував гарантією добробуту» [Антонова 1984, 61].

Чотири сторони світу (захід, схід, північ, південь) відігравали важливу роль у створенні системи координат, яка дозволяла людині визначати й описувати своє положення в просторі, тобто орієнтуватися стосовно інших об'єктів. Основою для виникнення та існування такої системи було найбільш яскраве, життєносне та незмінне явище в космосі й природі – рух сонця по небосхилу [Gosztonyi 1976, 829]. Схід сонця та його захід давали дві відносно стабільні, розташовані протилежно одна до одної точки просторового відліку – схід і захід, вісь між якими утворювала найбільш важливу та поширену орієнтаційну опору. Лише пізніше доповненням до неї стали північ та південь, які відбивають особливості руху сонця по небу та уособлюють тепло і світ (південь) та холод і темряву (північ) [Nissen 1869, 11; Frothingham 1917, 56; Tallqvist 1928, 126, 157; Velten 1940, 447].

Чотири сторони світу в різних народів у різні часи мали свої значення. Найбільш важливим для орієнтації був східний напрямок. У давньогрецькій мові всі лексеми на позначення сходу семантично пов'язані зі сходом сонця на небосхилі: *ἕως, ἡ* схід; *ἥλιος, ὁ* сонце, місце сходу сонця, схід; *ἑῶα, ἡ* схід; *ἀνάσχεσις, ἡ* підняття, схід сонця, схід; *ἀνατολή, ἡ* місце сходу сонця, схід; *Ποῦ ἐστὶν ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; εἶδομεν γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ ἤλθομεν προσκυνῆσαι*

αὐτῷ (NT. Mth. 2.2.) – Де цар юдейський, що народився? Бо ми побачили Його зорю на сході й прийшли поклонитися Йому; οἱ δὲ ἔλεγον ὅτι τὰ πρὸς μεσημβρίαν τῆς ἐπὶ Βαβυλῶνα εἴη καὶ Μηδίαν, δι' ἧσπερ ἤκοιεν, ἡ δὲ πρὸς ἔω ἐπὶ Σοῦσά τε καὶ Ἐκβάτανα φέροι, ἔνθα θερίζειν λέγεται βασιλεύς (Xen. Anab. 3.5.15) – вони ж розповіли, що шлях на південь іде на Вавилон та Мідію, ним вони і прийшли сюди, а шлях на схід веде до Суз та Екбатани, де, як кажуть, цар проводить літо.

Позначення заходу також пов'язано із рухом сонця. Наявні й кілька лексем, що пов'язують захід із темним, зловісним напрямком, що відбиває уявлення багатьох народів про захід і північ як темряву і зло: *δείλη*, *ή* захід сонця, захід; *ἑσπέρα*, *ή* вечір, захід; *ζόφος*, *ό* темрява, царство тіней, захід; *ἑσπέρια*, *τά* країни Заходу, захід; *δύσις*, *ή* захід сонця, захід; *δυσμή*, *ή* захід: *ὑμεῖς δέ, ἔφη, ἴστε δήπου ὅθεν ἥλιος ἀνίσχει καὶ ὅπου δύεται, καὶ ὅτι ἐὰν μὲν τις εἰς τὴν Ἑλλάδα μέλλῃ ἰέναι, πρὸς ἑσπέραν δεῖ πορεύεσθαι ἣν δέ τις βούλῃται εἰς τοὺς βαρβάρους, τοῦμπαλιν πρὸς ἔω* (Xen. Anab. 5.7.6) – Ви, сказав він, без сумніву, знаєте, де сходить сонце, і де воно заходить, також вам відомо, що той, хто бажає вирушити до Еллади, має їхати на захід, а той, хто бажає їхати до варварів, має вирушити у зворотному напрямку – на схід.

Назви півночі походять або від назви сузір'я Великої ведмедиці у відповідному напрямку: *ἄρκτος*, *ό* ведмідь, північний полюс, північ; *ἀρκτῶα*, *τά* північні області, арктика; або від назви вітрів, що віяли з півночі: *Βορέας*, *ό* північно-східний, північний вітер, північ; *βόρειον*, *τό* пора північних вітрів, північні області, північ; або, за асоціацією з температурним режимом, від самої пори року: *χειμών*, *ό* зимова пора, зима, холодні краї, північ: *ἀλλ' ἔστι μὲν ἡμῖν, ὧ ἄνδρες, ἀρχὴ πατρώα πρὸς μὲν μεσημβρίαν μέχρι οὗ διὰ καῦμα οὐ δύνανται οἰκεῖν ἄνθρωποι, πρὸς δὲ ἄρκτον μέχρι οὗ διὰ χειμῶνα* (Xen. Anab. 1.7.6) – воїни, але ж наше батьківське царство настільки велике, що простягається на південь до місць, де люди не можуть жити від спеки, а на північ – до областей, де не можна жити через холоднечу; *ή δὲ διαβάντι τὸν ποταμὸν πρὸς ἑσπέραν ἐπὶ Λυδίαν καὶ Ἰωνίαν φέροι, ἡ δὲ διὰ τῶν ὁρέων καὶ πρὸς ἄρκτον τετραμμένη ὅτι εἰς Καρδούχους ἄγοι* (Xen. Anab. 3.5.15) – інший [шлях], після переправи через річку, веде на захід до Лідії та Іонії, а шлях через гори веде на північ до кардухів.

Найменша кількість лексем у давньогрецькій мові відводиться на позначення півдня: *μεσημβρία*, *ή* полудень, південь; *μεσημβρινά*, *τά* південні області; *μεσημβρινόν*, *τό* полудень, південь: *ἄγγελος δὲ κυρίου ἐλάλησεν πρὸς Φιλίππου λέγων, Ἀνάστηθι καὶ πορεύου κατὰ μεσημβρίαν ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν καταβαίνουσαν ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ εἰς Γάζαν· αὕτη ἐστὶν ἔρημος* (NT.Act.ap. 8.26) – Ангел же Господній промовив до Філіпа, кажучи: Встань і йди на південь, – на шлях, що йде з Єрусалима до Гази, бо він пустинний; *ἐγένετο δὲ μοι πορευομένῳ καὶ ἐγγίζοντι τῇ Δαμασκῷ περὶ μεσημβρίαν ἐξαίφνης ἐκ τοῦ οὐρανοῦ περιαστράψαι φῶς ἱκανὸν περὶ ἐμέ* (NT.Act.ap. 22.6) – але сталося, коли я йшов і наближався до Дамаска, десь опівдні раптом засяяло довкола мене велике сяйво.

На нашу думку, відсутність розгорнутої системи лексем на позначення півдня пояснюється відносно малою значущістю цього орієнтаційного напрямку для

греків. У науці поширеним є погляд, згідно якого греки дотримувались північної орієнтації, за якої права (східна) сторона вважалася щасливою, а ліва (західна) асоціювалася із невдачею та злом [Frothingham 1917, 425-433; Tallqvist 1928, 122].

Довкола себе в усіх напрямках людина спостерігала різні типи простору і долала різні типи ландшафту. У розглянутій нами групі іменників на позначення ландшафтів виділяються лексеми, які називають висоти, рівнини та заглибини. За кількісними показниками тут домінує група з найменуваннями висот, що логічно впливає з географічних особливостей самого регіону поширення грецьких племен, який характеризується нерівною поверхнею, гористим ландшафтом, різаною прибережною лінією. Т. В. Цив'ян з цього приводу зазначає, що гори, прагнення в гори символізують характерний для балканського світогляду вихід назовні, до іншої стихії. “Невипадково в балканському просторі так часто підкреслюється вістря, крапковість гірських вершин, коли твердий простір зникає, а за ним починається новий, верхній світ. Це звуження шляху символізує його рух до нескінченності, верху” [Цив'ян 2008, 71]. Рух нагору і верхня межа протиставляється не тільки воді й морю, але й долинам, тобто низу, що належить суші.

З іншого боку, в аналізованій групі нашу увагу привернула велика кількість лексем, які називають різні типи ландшафту через назви частин тіла людини. Усього зафіксовано 42 слова з такими характеристиками, найбільша їх кількість припадає на позначення висот: *ἀκρωνυχία*, *ἡ* кінчик нігтя / вершина; *κάρα*, *τό* голова, обличчя / вершина, верхівка; *κάρηνον*, *τό* голова / вершина, висота; *κρανίον*, *τό* верхня частина голови, череп / (в Єрусалимі) лобне місце, Голгофа; *κράς*, *τό* голова / вершина; *κρόταφος*, *ὁ* висок, скроня / верхні схили, вершина; *λοφία*, *ἡ* грива, спина, хребет / височінь, пагорб; *λόφος*, *ὁ* потилиця, шия / гребінь пагорба; *μαστός*, *ὁ* груди, сосок / круглий пагорб, горб; *νῶτος*, *ὁ* спина / поверхня; *ὄφρυς*, *ἡ* брови / підійнятий край, гребінь, круча; *ράχis*, *ἡ* хребет, спина / гірський хребет, гребінь; *τένων*, *ὁ* сухожилок, жила / (гірський) гребінь, хребет; *χάσμα*, *τό* зів, паща / яма, провалина, розщелина; *χοιράς*, *ἡ* горб, пухлина, збільшена залоза / підводна скала, стрімчак: *οἶδ' οὐ κατεῖχον, ἀλλὰ μαστός ἦν ὑπὲρ αὐτῶν παρ' ὃν ἦν στενή αὐτῇ ὁδὸς ἐφ' ἣ ἐκάθηντο οἱ φύλακες* (Хен. Anab. 4.2.6) – але в цьому вони помилялися, оскільки над ними височів виступ гори, де проходила та вузька дорога, за якою спостерігала варта; *βῆ δὲ κατ' Οὐλύμποιο καρήνων χωόμενος κῆρ, τόξ' ὁμοισιν ἔχων ἀμφηρεφέα τε φαρέτρην* (Ном. II. 1.44-45) – швидко він ринув з вершини Олімпу, палаючи гнівом, тримаючи за плечима лук та колчан, звідусюди закритий.

Найменування географічних об'єктів і типів ландшафту через назви частин тіла в давньогрецькій мові ґрунтується на подібності їх зовнішнього вигляду та особливостей розташування. Аналогічно до того, яку форму має та чи інша частина тіла, як вона розташована по відношенню до інших частин та організму в цілому, її назва може бути використання для найменування географічного об'єкту, що позначається подібними характеристиками. Тут повною мірою простежується принцип аналогії в утворенні нових значень вже існуючих лексем, що починають діяти в нових умовах, спираючись на вдалий досвід використання

лексеми-зразка. Наявний і принцип метафоричного переносу значення за зовнішньою подібністю або за схожістю в орієнтації стосовно інших об'єктів. Розроблена людиною система лексем на позначення частин власного тіла успішно застосовується для номінації інших об'єктів простору, підкреслюючи, з одного боку, особливості перцептуального сприйняття цих об'єктів, а з іншого – здійснюючи розумну економію мовних засобів.

Звернемо увагу також на позначення у давньогрецькій мові одиниць виміру та орієнтаційних меж простору. Найбільш важливими в цій групі виявляються лексеми зі значенням центру, площини, краю, межі, висоти, довжини, глибини, об'єму, ширини, переднього або тильного боку, а також нижньої межі. У давньогрецькій мові найчисельнішими виявилися підгрупи зі значенням:

«край, межа» (43 одиниці): *ἀγκών*, *ὁ* край, кінець; *ἀκρωτήριον*, *τό* край, кінець; *ἀμμορία*, *ἡ* кордон, межа; *ἐσχατιά*, *ἡ* край, кінець, кордон, окраїна; *καταλήγον*, *τό* кордон, рубіж; *ὄμωρον*, *τό* спільний кордон, рубежі; *πεῖραρ*, *τό* край, кінець, кордон, межа; *τέρθρον*, *τό* кінець, край та ін.: *εἴμι γὰρ ὁψομένη πολυφόρβου πεῖρατα γαίης, Ὀκεανόν τε θεῶν γένεσις καὶ μητέρα Τηθύν* (Hom. II. 14.200-201) – я йду далеко до країв землі-годувальниці побачити безсмертних батька Океана й мати Тефісу;

«довжина» (39 одиниці): *ἀπόστημα*, *τό* далечинь, відстань; *διάστημα*, *τό* відстань, проміжок, довжина; *ἐπέκτασις*, *ἡ* довжина; *μακρότης*, *ἡ* довжина, довгота; *μῆκος*, *τό* довжина; *παράτασις*, *ἡ* тривалість, довжина та ін.: *ἐπεὶ δὲ πορευόμενοι ἐν τοῖς φίλοις ἦσαν, ἐπεδείκνυσαν αὐτοῖς παῖδας τῶν εὐδαιμόνων σιτευτούς, τεθραμμένους καρύοις ἐφθοῖς, ἀπαλοὺς καὶ λευκοὺς σφόδρα καὶ οὐ πολλοὺ δέοντας ἴσους τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος εἶναι* (Xen. Anab. 5.4.33) – коли вони проходили землями дружніх моссіноїв, їм показали відгодованих синів багатих батьків, угодованих вареними каштанами, зніжених, надзвичайно білих і майже однакових у довжину та ширину;

«висота» (22 одиниці): *ἀνάστημα*, *τό* височінь, висота; *κάρηνον*, *τό* голова, вершина, висота; *κορυφή*, *ἡ* вершина, верхівка; *σκοπία*, *ἡ* високе місце, вершина; *ὕψηλόν*, *τό* височінь, висота; *ὕψωμα*, *τό* висота, вишина та ін.: *ἐνταῦθα Ξενοφῶν ὄρᾳ τοῦ ὄρους τὴν κορυφὴν ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ ἑαυτοῦ στρατεύματος οὖσαν, καὶ ἀπὸ ταύτης ἔφοδον ἐπὶ τὸν λόφον ἔνθα ἦσαν οἱ πολέμιοι* (Xen. Anab. 3.4.41) – у цей час Ксенофонт помітив вершину гори, розташовану над самим його військом, і шлях, який з'єднував її з тією висотою, де розташувались вороги;

«низ, основа» (15 одиниць): *πρύμνα*, *ἡ* низ, підошва; *πτέρνα*, *ἡ* підвалина, низ; *ρίζα*, *ἡ* підошва, підніжжя, низ, основа; *σφυρόν*, *τό* підніжжя, підошва; *ὑπόθεμα*, *τό* основа, підвалина та ін.: *εἴθαρ δὲ δόρυ χροδὸς ἀντετόρησεν ἀμβροσίῳ διὰ πέπλου, ὃν οἱ Χάριτες κάμιν αὐταί, πρυμνὸν ὑπὲρ θέναρος* (Hom. II. 5.337-339) – через пеплос безсмертний, що ткали самі Харити, пронизав мідний спис край шкіри над долонею.

Такі кількісні показники пояснюються реаліями самого життя греків. Відчуття верхньої і нижньої, базисної межі об'єктів впливає з особливостей ландшафту, рельєфу земної поверхні, населеної грецькими племенами. Важливість понять краю, межі як лінії обмеження власного життєвого простору у ширшому чи вужчому розумінні також не підлягає сумніву, так само як і визначення довжини

таких кордонів. Значущість вказаних понять для усвідомлення та оцінки довкілля та успішної орієнтації в ньому зумовила розмаїття лексем у відповідних семантичних підгрупах. Взагалі, гостре відчуття межі, що формує опозицію «внутрішній / зовнішній», яка у соціальному коді перетворюється на опозицію «свій / чужий», має суто об'єктивний характер. Межі простору можуть зміщуватися, звужуватися або розширяться за бажанням людини, залежно від неї, по відношенню до неї. Відповідно до цього змінюються і межі володінь – одне втрачається, інше здобувається, своє стає чужим і навпаки. Т. В. Цив'ян із цього приводу відзначає: “Якщо виділення замкненого простору мало на меті відділити себе і свій світ від нерозчленованого зовнішнього і зробити головною цінністю тільки своє, то у можливості зміни кордонів полягає і визнання чужого, яке за певних умов може стати своїм” [Цив'ян 2008, 76]. Таким чином, твердить дослідниця, перекроювання кордонів у прямому й переносному сенсі, міграційні хвилі, зміни та співіснування племен і народів, етносів, релігійних об'єднань, збіг та відштовхування традицій, залишило глибокий відбиток у балканській моделі світу, з глибоким відчуттям “свого / чужого”, тонким розрізненням меж і кордонів [Цив'ян 2008, 78]. Віддзеркалення такого усвідомлення дійсності знаходимо і в лексичній системі давньогрецької мови.

Аналогічні висновки можна зробити і щодо підгрупи із загальним значенням “шлях, дорога, подолана дистанція”, яка включає 49 одиниць: *κέλευθος*, *ή* шлях, дорога; *στόλος*, *ό* військовий похід, подорож, шлях, напрямок; *εφοδος*, *ή* шлях, дорога, підхід; *όδος*, *ή* шлях, дорога; *τροχιά*, *ή* шлях та ін.: *ήμεῖς τοι Τροίηθεν ἀποπλαγχθέντες Ἀχαιοὶ παντοίοις ἀνέμοισιν ὑπὲρ μέγα λαῖτμα θαλάσσης, οἴκαδε ἰέμενοι, ἄλλην ὁδὸν ἄλλα κέλευθα ἤλθομεν· οὕτω ποῦ Ζεὺς ἤθελε μητίσασθαι* (Hom. Od. 9.259-262) – ми – ахейці, пливемо з-під Трої; різні вітри збили нас зі шляху далеко над безоднею моря; пливемо додому; але іншими шляхами, іншою дорогою йти нам довелося, – таке рішення Зевса; *καὶ χρηματισθέντες κατ' ὄναρ μὴ ἀνακάμψαι πρὸς Ἡρώδην, δι' ἄλλης ὁδοῦ ἀνεχώρησαν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν* (NT. Mth. 9.2.15) – і одержавши вві сні застереження не повертатися до Ірода, вони вирушили іншою дорогою до своєї країни; *ἐπεὶ μὲν τοι εἰς Κιλικίαν ἤλθον, σαφὲς πᾶσιν ἤδη ἔδοκεν εἶναι ὅτι ὁ στόλος εἶη ἐπὶ βασιλέα* (Xen. Anab. 3.1.10) – коли вони прибули до Кілікії, усім стало ясно, що похід здійснюється проти царя.

Безперечно, розгляд самого концепту “дороги” і його вияву в етнокультурному коді давніх греків заслуговує окремого дослідження. Ми лише відзначимо надзвичайну значущість ідеї “шляху” для балканської, а відтак і грецької, моделі світу, в якій специфіка географічної організації простору з усіма складностями його подолання спричинила особливе відчуття шляху від суші до моря, від острова до острова, від верху до низу і навпаки. За словами Т. В. Цив'ян, для мешканця Балкан сам півострів і море являють собою космос з його неохопністю та нескінченністю. Шлях є “засобом вираження цієї нескінченності: його лабіринтоподібна структура не тільки розтягує, але й ускладнює балканський простір: спуск до низу або сходження нагору – це серпантин; подорож горизонтальною поверхнею

моря – лавірування в коридорі островів <...> шлях ніби відходить від прямизни, але таким чином, що його гранична складність, розведення опозитів врешті-решт обертається єдністю – води і суші, гір; долин і моря; островів і материка і т. д.” [Цивьян 2008, 72].

Як бачимо, усі назви і найменування у давньогрецькій мові не є випадковими, відокремленими від реальності існування абстракціями. Вони йдуть від самого життя. Значущі та найбільш доступні для чуттєвого сприйняття явища набули більшої фіксації й деталізації в мові. В кожній назві просторового об’єкта, типу простору, сторін світу в давньогрецькій мові простежується зв’язок із усвідомленням й осмисленням людиною явищ природи, оцінкою об’єктів відносно свого тіла у найближчій периферії, конкретною їх функцією і значущістю для життя. У цьому й виявляється надзвичайний антропоцентризм давньогрецької мови.

Чекарева Є. С., канд. філол. наук, доц.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Антропоцентрический принцип организации группы пространственных существительных в древнегреческом языке

В статье рассматриваются имена существительные пространственной семантики древнегреческого языка. Анализируются факторы формирования лексем такого типа, важнейшим из которых является фактор построения системы ориентиров на основе психо-биологической природы человека. Устанавливается связь между специфическими признаками модели мира, характерными для архаического способа мышления, и их фиксацией в лексико-семантической системе древнегреческого языка.

Ключевые слова: языковая модель мира; имя существительное; пространственные отношения; лексико-семантическая группа.

Chekareva Y. S., Ph. D., Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

Anthropocentric Way of Organization of the Spatial Nouns Group in Ancient Greek

The article represents an analysis of nouns with the spatial meaning in Ancient Greek. The most important factor of such a group of lexemes formation is that all the system of spatial orientation is built on the base of biological and psychological nature of a man. The connection between specific features of the world model typical for archaic way of cognition and their fixation in lexical system of Ancient Greek is also looked upon in the article.

Key words: language model of the world; nouns; local meaning; semantic group.

Література:

1. Антонова Е. В. Очерки культуры ранних земледельцев Передней и Средней Азии: опыт реконструкции мировосприятия / Е. В. Антонова. – М. : Наука, 1984 – 262 с.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 568 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк. – 2-е изд. – 1972. – 614 с.
4. Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. – М. : Рус. яз., 1982. – 264 с.
5. Гак В. Г. Пространство вне пространства / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 448 с. – С. 127-134.

6. *Голубовська І. О.* Етноспецифічні константи мовної свідомості [Текст] : Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра філол. наук : 10.02.15 / І. О.Голубовська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 38 с.
7. *Іваненко З. І.* Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. : Вища шк., 1981. – 143 с.
8. *Кубрякова Е. С.* О понятиях места, предмета и пространства / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 84-91.
9. *Лакофф Дж., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон [пер. с англ. / под ред. и с предисл. А. Н. Баранова]. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
10. *Медникова Э. М.* Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / Э. М. Медникова. – Л. : Наука, 1969. – 229 с.
11. *Медникова Э. М.* Пространство и время как категории мировоззрения и регуляторы практической деятельности / Э. М. Медникова. – Минск : Наука и техника, 1989. – 220 с.
12. *Сенів М. Г.* Функціонально-семантичний аналіз системи просторових і часових відносин (на матеріалі латинської мови) / М. Г. Сенів. – Донецьк : Донеччина, 1997. – 288 с.
13. *Смирницкий А. И.* Об особенностях обозначения направления движения в отдаленных языках (к методике сопоставительного изучения языков) / А. И. Смирницкий. – ИЯШ, 1953. – № 2. – 460 с.
14. *Топоров В. Н.* Балканский макроконтекст и древнебалканская нео-энеолитическая цивилизация (общий взгляд) В. Н. Топоров // Материалы к VI международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы: София, 30.VIII – 6.IX 1989. – Лингвистика. – М., 1989. – 135 с. – С. 3-24.
15. *Цивьян Т. В.* Модель мира и ее лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – Изд. 2-е, доп. – М. : КомКнига, 2005. – 280 с.
16. *Frothingham A. L.* Ancient Orientation Unveiled // AJA. – Ser.II.21.,1917. – P. 55-76, 187-201, 313-336, 420-448.
17. *Gosztonyi A.* Der Raum: Geschichte seiner Probleme in Philosophie und Wissenschaften. 1-2. – Munchen, 1976 (Orbis Academicus).
18. *Ilieva A.* The mountain in thegeographical and cultural space of the Peloponnes eduring the Middle Ages (befor the Tourkokratia) / A. Ilieva // Материалы к VI международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы: София, 30.VIII – 6.IX 1989. – Лингвистика. – М., 1989.
19. *Nissen H.* Das Templum. Antiquarische Untersuchungen. – Berlin, 1869.
20. *Tallqvist K.* Himmelsgegenden und Winde. Eine semasiologische Studie. – Helsinki, 1928. – (Studia orientalia. 2).
21. *Velten H. V.* The Germanic Names of the Cardinal Points // The Journal of English and Germanic Philology. – Urbana (III), 1940.– P. 443-449.
22. *Homer.* Carmina / Ex recensione Guilieimi Dindorfii. – 3 ed. corr. – Lipsiae : Teubner, 1852. – vol.I – Iliadis. – vol.II – Odysseae.
23. *Novum testamentum Graece post Eberhard et Erwin Nestle ediderunt Kurt Aland e.a.* – Stuttgart : Bibelgesellschaft, 1987.
24. *Xenophontis.* Hist. Anabasis / Recensuit Arnoldus Hug. – Leipzig : Teubner, 1883.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2015.